

מחקרים בלשון

שובר הנסיעה – מה הוא שובר? על תרומת הלשון הדבורה לפתרון שאלות עקרוניות במורפולוגיה¹

נמרוד שתיל*

יש הטוענים שמושג השורש בשפות השמיות הוא מדומה ויש אף הטוענים טענה דומה לגבי מושג המשקל. האמת היא שמבין השפות השמיות החיות, יש שאיבדו את התכונות המורפולוגיות האופייניות ההיסטוריות האלה, בעוד העברית והערבית שמרו עליהן. את התשובה על קיומן של תכונות מורפולוגיות בשפה פלונית יש לחפש קודם כול במישור הפסיכו-לינגוויסטי, כלומר בדרך תפקודם של דוברי השפה הילידיים, דרך המעידה על תחושת הלשון שלהם.

הצגת הבעיה: שורש ומשקל היו או לא היו?

במאה השמינית לספירה טבעו המדקדקים הערבים את המושגים המופשטים שורש ומשקל (במקור הערבי: ג'יזר, יזן) כרכיבי יסוד של המילה בשפה הערבית, ואלה הוכרו כמאפיינים מובהקים של תצורת המילה הערבית. מן הדקדוק הערבי עברו המושגים הללו לדקדוק העברי כבר במאה העשירית לספירה, אם כי התפיסה הנכונה של השורש התלת-עיצורי כעומד ביסוד צורת המילה העברית הושגה רק מאה שנה מאוחר יותר בידי יהודה אבן חיוג'. בימינו מוגדרים המושגים שורש ומשקל כמורפמות מופשטות בלתי רציפות המסתרגות זו בזו ותלויות זו בזו. בעשורים האחרונים של המאה העשרים קמו עוררין על תקפותם של מושגים אלו לגבי המבנה של כלל השפות השמיות והעברית ביניהן. העוררין נחלקים לכמה סוגים. יש הקוראים לתורתם stem modification (גיוון הבסיס).² טענתם היא כי יצירת מילים חדשות כגיוון תנועתי של מילה קיימת אינה תכונה ייחודית לשפות השמיות, אלא היא נפוצה בלשונות רבות. כדוגמה פשוטה, המילים האנגליות sing - song, שהיחס ביניהם דומה הן מן הבחינה המבנית והן מן הבחינה התכנית ליחס שבין זָמַר ובין זָמַר. מאחר שבכל השפות הלא-שמיות אין מונח מיוחד לשלד העיצורי של המילים המשתתפות בתהליכי גזירה אלו, הרי שהמושג שורש מיותר הוא. בנוסף, בוותרנו על מושג השורש אנו זוכים לרווחים מדעיים כלשהם. לדוגמה, מערכת מושגי היסוד מצטמצמת, ומאחר שמערכת מדעית שמספר מושגיה קטן יותר נחשבת ליעילה יותר, הרי שהשיטה המוצעת היא שיטה מדעית יעילה יותר לצורך תיאור המורפולוגיה של השפות השמיות. כמו-כן מושג כך נוח מדעי נוסף - אוניוורסליזם, היינו תיאורן של תופעות מקבילות בשפות בעולם במונחים אחידים מבלי ליצור מונחים ייחודיים לקבוצה של לשונות. בכך מוסרת מן השפות השמיות אותה תכונה אקזוטית שדבקה בהן, והן נראות דומות במבןן לשפות רבות בעולם, כגון האנגלית.³

מילות מפתח: שורש, משקל, משקלים פוריים, תכונות מורפולוגיות של השפות השמיות, קריטריונים פסיכו-לינגוויסטיים

* ד"ר נמרוד שתיל הוא מרצה ללשון עברית באוניברסיטת חיפה ובמכללת צפת.
1 מאמר זה מבוסס על הרצאה בכנס השישי של 'עברית שפה חיה' שנערך במכללת 'אורנים' ב-6/2/2007.
2 בת-אל, 1994.
3 בת-אל, 1994.

בעוד אנשי תורת ה-stem modification סבורים שמושג השורש השמי הוא מושג בר-ויתור, אך המשקל קיים, טען חיים רבין (תשמ"ג) בלי כל זיקה ישירה לתורה זו, כי המשקל אינו מורפמה, כלומר, אינו קיים במישור הלשון (מישור העומק), אלא כל קיומו בא לאפשר את מימושו של השורש על פני השטח, כלומר, הוא נמצא במישור המימוש בלבד. בנוסף, לדעתו, השורש נראה ממשי יותר מן המשקל משום שקל יותר להגדיר את משמעו, אך גם הוא אינו אלא אשליה, שהרי יש מקרים רבים ששורש בשפה שמית מסוימת משמעו אחד ובשפות שמיות אחרות משמעו שונה לחלוטין, ובכך מתערערת הטענה הנלווית לתורת השורשים, שהשורשים הם מורשת משותפת לשפות השמיות.

אליבא דרבין, מילים אינן נוצרות בדרך של סירוג אלא נבנות כחיקוי למילה אחרת. בכך התקרב רבין מצד אחד לבעלי תורת 'גיוון הבסיסים', אך הלך צעד אחד מעבר להם, שהרי הם טוענים שרק השורש אינו קיים והמשקל קיים, ולפיו, המשקל הוא שאינו קיים וגם השורש אינו אלא אשליה.⁴ מתברר כי לשאלות אלו אין תשובה התופסת לגבי כל הלשונות השמיות כיחידה אחת. כלומר, יש לבדוק כל שפה לגופה, וכל שפה מבחינת רבדיה ההיסטוריים. תיתכן יחסיות בשאלות אלו גם בתוך שפה אחת. כך נמצא כי מבין השפות השמיות החיות בימינו - איבדו הניבים הארמיים המזרחיים המודרניים והניבים האתיופיים המודרניים את התכונות המורפולוגיות האופייניות ללשונות השמיות ההיסטוריות, וביניהן גם את תכונת תצורת המילה כהסתרגות השורש והמשקל כמנגנון יוצר במערכת השם. לעומת זאת רישומו של השורש ניכר היטב במערכת הפועל שלהם.⁵ לא כן הדבר לגבי הערבית והעברית. בהיותה סגורה באופן יחסי בתחומי נאות מדבר, שמרה הערבית על רבות מן התכונות של השפות השמיות המקוריות, ובשעה שהתפשטה למרחקים (במאה שביעת לספירה) היא הייתה הגורם החזק, כלומר הגורם המשפיע ולא הגורם המושפע. לעומת זאת חלק מניביה העממיים של הערבית מאופיין בהשפעות חזקות של לשונות שהיא באה איתן במגע, במיוחד הניבים הצפון אפריקאיים המושפעים מהֶבְרֵית. עם זאת, גם ניבי הערבית לא התרחקו באופן מובהק מן המבנה השמי המקורי, בשל סיבות חברתיות-דתיות, היינו המגעים התמידיים עם הלשון הערבית הספרותית, מגעים שיוצרים שילובים הדדיים שונים (בלאו).

ההיסטוריה הייחודית של העברית, היינו היותה במשך כאלפיים שנה לשון ספרות ולא לשון דיבור, גרמה לה לשימור המבנה המורפולוגי המקורי, שרבים מיסודותיו נותרו יציבים. במילים אחרות, נסיבות חיים היסטוריות ואקולוגיות, ייחודיות לכל שפה ושפה, הביאו לגורל שונה ביחס לתכונה שהייתה, כמקובל לחשוב, משותפת לכלל השפות השמיות בראשית דרכן. מה שקבע את השמירה או ההתרחקות מן המבנה המקורי הוא בעיקר נסיבות חייהן של הלשונות השונות - היינו טיב המגעים עם שפות לא שמיות.

ברור כי התשובות לשאלת קיומם של השורש והמשקל בעברית בת-ימינו לא יינתנו בדרך של התנצחות אקדמית גרידא, היינו כוויכוח על תקפותן או יעילותן של שיטות תיאור בלשניות אלו ואחרות אלא בדרך של הבאת ראיות מן המציאות הלשונית.

כל תיאור בלשני טומן בחובו טענה פסיכו-לינגוויסטית, כלומר, תיאור בלשני כלשהו אמור לייצג את המבנה והתהליכים המנטאליים הקיימים או הפועלים במוחם של הדוברים. לפיכך יש לחפש את התשובות בהתנהגותם של הדוברים ובתחושותיהם, כפי שנוהגים החוקרים הפסיכו-לינגוויסטיים וחוקרי התפתחות לשון הילדים. אם ישנה טענה כי אין ממשות למושג השורש, יש להוכיח זאת בדרך של ניסויים ובדיקות שונות המתקפים את הטענה כי לדוברי העברית בימינו אין

4 בניסוחו: יש לנו אשליה שהשורש קיים. רבין, תשמ"ג.

5 ראו ג' גולדנברג, 1988.

תחושת שורש. בינתיים בדיקות מסוג זה מוכיחות את חוסר תקפותה של הטענה.⁶ הוא הדין גם לגבי המשקל. אם ישנה טענה שהמשקל הוא מושג חסר ממשות בלשון, יש להסתמך על תחושות הלשון של הדוברים אותה.

בדברים הבאים אנסה להראות כי לפחות במקרים מסוימים, כלומר, לגבי משקלים מסוימים, קיימת תחושת משקל טבעית בקרב הדוברים, והיא מסבירה תופעות מסוימות בהתנהגותם. מאמר זה הוא במידה מסוימת התפצלות מן הרעיון היסודי במאמרי על מערכת משקלי השם בעברית בת-ימינו.⁷ במאמר הנזכר הראיתי כי משקלי השם בעברית אינם חטיבה אחת: דווקא המשקלים הפוריים הם בעלי פרופיל סמנטי יציב יחסית, והם יכולים להיחשב כבעלי מעמד במבנה הלשון הפנימי של הדוברים. 30 המשקלים הפוריים בימינו הם משקלים שתפקידם התוכני-תחבירי שקוף על פי רוב, והם מתחלקים לכמה קבוצות: שמות אגנטיים (הבינוניים + קטל, קטלון), שמות פעולה, שמות תואר (משקלי בינוני פעול+קטיל), הפשטות (קטל, קטלון), מושגים מוחשיים (מקטל, מקטלה וכולי). דווקא למשקלים הלא פוריים קשה לעתים למצוא פרופיל סמנטי. המשקלים הנזכרים הם פוריים, משום שיש להם תפקיד ברור. כלומר, המסקנה שעלתה שם היא שהמשקל אינו מושג חסר קיום של ממש בלשוננו, כדעת רבין.

מטרת המאמר

במאמר זה כוונתי להראות כי גם הלשון הדבורה, ולא רק זו שבפיהם של דלי-השכלה, עשויה לשפוך אור על שאלות אלו. בדעתי לעסוק בשאלת תקפותו של מושג המשקל בעברית בת-ימינו דרך שאלת הסטיות מן הנורמות הכרוכות במשקל מצד צורתו, ולהראות את הקשר בין סטיות מן הצורה לבין תוכנו של המילים, שהציבור הדובר שוגה בהן.

אפרט: מן הבחינה הפסיכו-לינגוויסטית, סטיות של דוברים מנורמות לשוניות מבטאות מנגנונים פנימיים שלעתים סותרים את הנורמה. במילים אחרות, הסטייה מתרחשת כאשר הנורמה (החיצונית) סותרת את המבנה הלשוני הפנימי. לדוגמה, במערכת הפועל צורת עבר-נוכחים, שהיא לפי הנורמה הצורה קטל'תם, כלומר, הטעמתה היא על הברת סיומת הגוף (הטעמת מלרע), נהגית בלשון הדיבור קטל'תם, היינו, הטעמה היא על הברת הבסיס האחרונה, והברת הסיומת נהגית חסרת הטעמה (הטעמת מלעיל). הסיבה לכך היא שהמכניזם הלשוני של הדוברים מכתוב להם את הכלל: הטעמה בפועל בזמן עבר בגופים דיאלוגיים, היינו גופי המדבר והנוכח (או גופי המוען והנמען לפי התאוריה של הפונקציות התקשורתיות), או בפועל בסיומת עיצורית, היא על ההברה האחרונה של הבסיס. הדוברים מפעילים את הכלל על כל המערכת, בעוד שהנורמה מחריגה מכלל זה את צורות עבר נוכחים ונוכחות.⁸ ניתן להביא דוגמה נוספת מתחום מילות קישור לסיבה ולוויתור. דובר הלשון מפנים את הכלל: מילת יחס הופכת למילת קישור על ידי הוספת ש- (ש"ן הזיקה). לדוגמה: מפני חטאינו ← מפני שחטאנו, משום חטאינו ← משום שחטאנו. הדובר משלים את המערכת בדרך אנלוגית: בגלל חטאינו ← בגלל שחטאנו, למרות חטאינו ← למרות שחטאנו. הסטייה מן הנורמה נגרמת דווקא בשל הפעלת חוקיות הלשון בידי הדוברים.

הדוגמה שבאה ליישם טענה זו בחקר שלפנינו היא התנהגות הדוברים במשקל קטל. משקל זה, מלבד היותו חלק מנטיית בניין קל, הוא בעל קיום במערכת הלא-פועלית, לדוגמה, לצורך מינוח

6 ראו ר' ברמן, 2002, ד' רביד, 2002, ו' שימרון, 2002.

7 ראו נ' שתיל, תשס"ו.

8 ראו נ' שתיל, תשס"ג, עמ' 345.

של בעלי מקצוע (**שוער, רופא**), מכשירים (**סורק, צורב**) ולעתים רחוקות אף מושגים מופשטים (**גורם**)⁹.

הצורה **קוֹטֵל** מייצגת, למעשה, שני משקלים נבדלים:

א. המשקל הראשון הוא בשימוש כפול: 1. חלק ממערכת הנטייה המסורגת של בניין קל, בתפקיד צורת זמן הווה של בניין קל, לדוגמה, **כְּתַב-כּוֹתֵב, חֵלֶם-חוֹלֵם**. 2. כצורת-בינוני, היינו צורה שמנית, שמנקודת ראות דיאכרונית היא השימוש המקורי של הצורה. השתלבותה של הצורה במערכת הזמנים של הפועל החלה רק בלשון חז"ל בהשפעת הארמית בת זמנה של לשון חז"ל. ארונוף מביא את הדוגמה: **הרועה שומר את הצאן**, לעומת **השומר רועה את הצאן**. בשני המשפטים מתחלפים שני התפקידים של הצורה בהתאם לתפקידם התחבירי היינו כמיקומם במשפט הפועלי העברי בן-ימינו בסדר הלא מאופיין, נושא-פועל-מושא, הידוע בשמו הלועזי סדר SVO והמשותף לרבות מלשונות אירופה בנות ימינו. בתפקידה השמני מקבלת הצורה את הסממנים המורפולוגיים והתחביריים של שם עצם בעברית. לדוגמה, צורת הריבוי השמנית: **שומר-ים, שומר-ות**, תווית היידוע: **ה-זורע**, לואי שם תואר, **ה-שומר הצעיר**, סמיכות: **חוצֵה-ישראל**, **עוֹטֵף-עזה**, **עורכי-עיתונים** וכולי.

ב. משקל שמני עצמאי חסר זיקה למערכת הפועל או שאין לו זיקה ישירה למערכת הפועל. בעברית בת-ימינו גזורים במשקל זה מונחים אחדים, בעיקר שמות מקצועות, שאין להם זיקה למערכת הפועל בימינו, לדוגמה, כנגד הצורה **רופא** יש פועל בבניין קל במקרא אך לא בלשון ימינו, וכך הדבר לגבי השם **דובר**. דוגמאות נוספות הן **שוטר**, **שוער** שיש לו זיקה למילה **שער**. מן המילה **מדיטציה** (טרנסצדנטאלית) נגזרה בימינו הצורה **מוֹדֵט - מוֹדֵטִים**, שבה מסומנים חסידי השיטה. כמו-כן קיימת הצורה **הולל** שמתפקדת כשם תואר. דומה לו השם **שוחר**, שבימינו יש לו חיים רק בצירוף סומך, לדוגמה, **שוחר-שלום**, **שוחרי-המוזיקה**. כפי שחיים רוזן טען כבר לפני שנים, כל משקלי הבינוני ובמובהק משקלי מופעל (כגון: משוגע, משולש) הם בתפקיד כפול או משולש.

הנחת המחקר

בשל היותו של משקל **קוֹטֵל** בעל זיקה הדוקה למערכת הפועל, הִנְחֵתִי היא כי הדוברים תופסים את התכונה הסמנטית הקובעת של המשקל כאגנטיות, היינו פעולה אקטיוויית ויזומה. לפיכך רוב המסומנים של המשקל מציינים בעלי מקצועות ומכשירים. אותם שמות השקולים במשקל זה ומשמעותם אינה אגנטית, הם בעלי רגישות לשינויים וצפויים לחול בהם שינויים בלשון הדיבור, היינו תזוזה למשקלים אחרים הקרובים מבחינה צורנית והשוניים מבחינה סמנטית. הסיבה לקרבה הצורנית קשורה לצורה הכתיבית של המילים: הכתיב של משקל **קוֹטֵל**, היינו שלושה גרפמים המציינים עיצורים ולאחר הראשון מופיע גראפם שמציין תנועה (אם-קריאה), מעודד תזוזה אל משקלים הנרשמים בדרך דומה, היינו משקלים הנראים זהים מבחינה גראפית לפי שיטת הכתיב הלא מנוקד הנהוג בימינו, והם משקל **קוֹטֵל** ומשקל **קוֹטֵל**. יש להדגיש כי מדובר ברגישות לשינוי ולא בטענה על מעתק כללי המתחייב מכל שם במשקל **קוֹטֵל** שתוכנו אינו הולם את צורתו.

9 נראה לי שהמשמעות המופשטת של בניין קוֹטֵל הנראית במילה גורם חדלה להיות יצרנית בלשון ימינו, כלומר זוהי מורשה מלשון ימי הביניים המשקפת את השפעת הצורה הערבית עאמל (عامل).

הסטייה בלשון הדבורה

הסטייה ממשקל קוּטֵל לשני המשקלים האחרים חלה בשני תנאים: א. כאשר המושג המסומן במילה השקולה במשקל זה אינו אגנטי. (עניין זה הוסבר לעיל, בהנחת המחקר). ב. מעמדה של המילה מבחינה סוציולינגוויסטית הוא שולי. עניין זה מחייב הסבר והוא נוגע לסיפא של הנחת המחקר. קבעתי שם כי אין הכרח שכל שם שתוכנו אינו הולם את המשקל ישנה את משקלו בלשון הדיבור. כלומר, יש להסביר מהם התנאים שמונעים את התזוזה. עניין זה מוסבר במעמדה החברתי של המילה בלשון. דמיינו את המילים לבני אדם. הם מתמיינים בצורות שונות לפי תבחינים שונים, ואחד התבחינים הוא מרכזיות מול שוליות. ברור לכול שלא כל אזרח הוא בעל מעמד מרכזי כמו בעלי ההשפעה בפוליטיקה, במשפט, בתקשורת וכו'. כך גם עולם המילים: לא כל המילים במילון הן שוות מבחינה זו. השימושיות יותר מעמדן מרכזי מן השוליות באופן יחסי, ובניסוח פשוט ניתן לומר שהן חשובות יותר. מילים שהן מרכזיות חסיונות יותר מפני שינויים, על שום מעמדן ושימושיותן.

אם ארחיק עדותי, השמות האנגליים שריבויים חריג הם אלו שעמדו במרכז המערכת, למשל מושגים שציינו 'ילדים, דגים, אווזים, שוורים', היינו מושגים שהיו חשובים מבחינה כלכלית יותר מן האחרים. כל המילים האחרות שבעבר סיומן היה en- וכולי, כבשפות הגרמאניות, קיבלו את הסיומת הצרפתית s- (שהשפעתה על האנגלית מאוחרת יותר), כלומר הן שינו את צורתן. זהו כלל ידוע בלשון: המילים השימושיות ביותר הן החסיונות ביותר. בגלל זה דוברי עברית אומרים דווקא 'תשע וְחצי', אבל לא 'גשם וְשֵׁלג'.

הדגמת הטענה

התזוזה למשקל קוּטֵל

הטענה שהוצגה כאן באה לביטוי בכמה דוגמאות: המונח **שוֹבֵר** (שטר התחייבות למלון או לנסיעה) מבוטא **שוֹבֵר**. לפי מילון אבן-שושן, 'השובר - על שום שבימי קדם כתבו שטרות ותעודות על לוחות חרס, ולביטול השטרות היו שוברים או נוקבים את החרס'. בימינו אין כותבים שטרות והתחייבויות על גבי חרסים ואין מבטלים אותם על ידי נקיבה או שבירה אלא עושים זאת באמצעים אחרים. השינוי הציוויליזציוני הזה הביא לאי-הבנת הקשר שהיה במקור בין המונח המקורי **שוֹבֵר** ובין **השבירה**. לפיכך הדוברים בורחים מן ההגייה הצפויה בדגם תנועתי שצורתו אינה הולמת את תוכנו של המושג אל משקל אחר שהולם יותר את המושג, משקל **קוּטֵל**.

בצורה דומה מתנהגות מילים נוספות. ה**סוֹרֵג** בחלון מבוטא **סוֹרֵג**, וברבים ה**סוֹרֵגִים** מבוטאים **סוֹרֵגִים**. המונח **סוֹרֵג**, היינו מוט החוסם פתח מסוים, בא לציין במקור סירוגיות של שתי וערב, ולכן שייך לשורש סר"ג. בלשון ימינו המונח **סוֹרֵג** מסמן מושג אגנטי, היינו, אדם שסורג פריט לבוש מסוים (סוודר, כובע, כיפה וכו'). לפיכך הדובר בן-ימינו אינו יכול לסמן את שני המושגים השונים במונח אחד והוא יוצר הבחנה ביניהם. את המונח האגנטי הוא משאיר במשקל **קוּטֵל**, ואילו את המונח הבלתי-אגנטי הוא מעביר למשקל **קוּטֵל**.

ה**סוֹרֵגִים** (שרירים האחראים לסגירה) נקראים **סוֹרֵגִים**. בדוגמה זו יש פרדוקס מסוים. הרי המשמעות המילונית היא דווקא אגנטית, כלומר האיבר (או השריר) קרוי על שם פעולתו (סגירת פתח מסוים בגוף), אלא שהדוברים ה'תמימים' אינם תופסים את הקישור בין האיבר ובין תפקידו, ומבחינתם זהו מושג בלתי אגנטי. לפיכך הם מעבירים את המושג למשקל בלתי אגנטי.

הניב התלמודי **נסתם הגולל** מבוסס על האמרה "כל שאומרים בפני המת יודע עד שייסתם הגולל" (שבת, קנ"ב, ע"ב), היינו אבן עגולה שהיו סותמים בה בימי קדם את פתח מערת הקברים

החצובים בסלע (מילון אב"ש). בימינו מבטאים רבים וטובים ניב זה **נסתם הגולל**. אינני יודע מהי הסיבה לכך בדיוק, אך אוכל לשער. בעברית בת-ימינו הפועל **גָלַל** בבניין קל אינו בשימוש יומיומי. את מקומו תפסה הצורה **גָלְגַל** (או הסייה). הדוברים בימינו אינם מכירים את מקור הניב ואינם רואים שום קשר בין המושג הזה ובין תכונת האבן הסותמת, תכונה העיגול או הגלגול, שהן רכיבים של השורש **גל"ל**, והיו הסיבה לקביעת המונח במקור. הם אינם מוצאים את משקל **קוֹטַל** כמשקל הולם, כי אין הם מוצאים כל רכיב אגנטי במושג הזה, ולכן הם מעבירים אותו למשקל **קוֹטַל**.

מהותו של משקל קוֹטַל

בדגם התנועתי הזה שקולות מילים אחדות: **חותם, שופר, צופר, גופן, גורל, עולם, גוזל**. נקטתי כאן את המושג דגם תנועתי ולא משקל, מטעמי דיוק. המושגים הללו אינם זהים. המושג דגם תנועתי מסוים הוא הכללה של כל המופעים החיצוניים (במישור השטח או מישור הדיבור) בעלי דגם תנועות זהה. לדוגמה, הצורה **לְמִדָּה** והצורה **שְׁמֵלָה** נכללות בהגייה בת-ימינו בדגם תנועתי אחד, אך הן אין נכללות במשקל אחד אלא בשני משקלים שונים (פועלי ושמני). בנוסף, המושג משקל מותנה בקיומו של המושג שורש לידו המסותר בו. אם איני יכול להראות במילה מסוימת שורש כמושג גנראטיבי (יסוד יצרני היוצר משפחת מילים), איני יכול לטעון כי מילה זו שקולה (או בנויה) במשקל מסוים.¹⁰ חלק מן המילים בדגם קוֹטַל הן מילים חסרות שורש (למשל, גופן) או שהקשר שלהן עם השורש אינו ברור כלל, וספק אם הן בנויות מן השורש המוכר (עולם, גוזל).¹¹

התזוזה למשקל קוֹטַל

ה**עוֹרְקָה**, בדומה ל**סוֹגְרָה**, גם היא מונח אנטומי מגוף האדם. הניסיון מראה כי דוברי השפה אינם תופסים מושגים אנטומיים כמושגים אגנטיים. לכן מבוטא מושג זה **עוֹרְקָה**; ה**עוֹרְקִים** מבוטאים בידי חלק מן הציבור **עוֹרְקִים** ובידי חלק אחר **עוֹרְקִים**. ייתכן שכאן יש מגמה ליצור הבחנה בין המושג האגנטי **עוֹרְקָה**, במובן 'בורח משירות צבאי' ובין המושג הבלתי אגנטי, הן בשימוש כמושג אנטומי והן בהשאלה, במובן 'כביש ראשי'.

הביטוי הוצא להוֹרְגָה, מבוסס על המקרא: 'ואפרים להוציא אל-הוֹרְגָה בניו' (הושע, ט, יג). לפי פירושו של הרטום, 'בסופו ייאלץ אפרים להוציא את בניו למלחמה באויב, ושם יפלו חללי חרב'. מובן כי במקור המילה ציינה מונח אגנטי, כלומר, האויב, גוף או אדם שהורג. הציורפים "הוצא להוֹרְגָה, הוצאה להוֹרְגָה" הם ביטויים מן העברית החדשה, והסופרים שחידשו את המושג התכוונו לסוג מסוים של גזר-דין, ובאופן מילולי הכוונה הייתה 'הוצא אל הוֹרְגָה', היינו אל התליין. דא עקא שבימינו הערך האגנטי של הביטוי נשחק, והצורה הוֹרְגָה הפכה ממושג אגנטי ומוחשי למושג מופשט, אולי בהקבלה לביטוי 'הוצא לחופשי', הנמצא אתו בזיקה לאותו שדה סמנטי. הציורף 'הוצא להורג' הוא פועל פריפרסטי (פועל הֶרְקָבִי, המורכב מצירוף מילים שהן יחידה מילונית אחת. לדוגמה: שם לב; מצא חן בעיני מישהו), שבו היסוד הלקסיקלי אינו בצורה הפועלית אלא בצורה השמנית. ברוב המקרים יש בפעלים הפריפרסטיים שמות מופשטים ולא שמות מוחשיים, לדוגמה, הובא לקבורות, יצא לאור, ראה אור, נלקח בשבי. בפעלים הפריפרסטיים הנקשרים בעזרת מילית היחס ל-, הדבר בולט במיוחד. ניתן אפוא לחשוב שהעובדה שבלשון ימינו השם הזה מופיע בצירוף

10 עניין זה לא הובן היטב בספרו של יצחק אבינר, היכל המשקלים. ראו שתיל, תשס"ג.

11 בניסוח פשטני הבוחן את זיקות השורש, ניתן לומר כי **העולם** אינו **נעלם**, **הגוֹלָל** אינו **גוֹזַל**, וגורלו של **השופר** לא **שפר** עליו במיוחד.

פועלי פריפרסטי מסבירה את נטיית הדוברים לתת לשם צורה ההולמת משמעות מופשטת ולא משמעות מוחשית.

מהותו של משקל קטל

כפי שציינה מיכל אפרת,¹² המשקלים קטל וקטל קיימו ביניהם במקרא יחסי תפוצה משלימה ולא יחסי ניגוד. משקלים אלה היו חסרי פרופיל סמנטי, ולכן יכלו לציין במקרא כל מושג. נדגים זאת במשקל קטל בלבד, הרלוונטי לענייננו: מוחשי - כְּתֵל, רָטַב, צָמַת, צָהַר; חי - עֶפֶר, כְּמָר; מופשט - תָּאָר, זָהָר, תִּכְן פֶּעַל, גֶּעַל; קיבוצי או מופשט; נער דבר זה יכול להסביר את התזוזה של עוֹרֵק ממשקל קוֹטֵל למשקל קֶטֶל, שהרי מושג זה מציין גם מושגים מוחשיים.

בימינו גוברת המגמה לייחד את משקל קטל למשמעות מופשטת, במיוחד בלשון העממית וגם בלשון הדיבור, בעיקר בתפקיד הפשטה של תכונה (של שם תואר), לדוגמה: אודם, לובן, גודל, קוטן, רוחב, גובה, עומק, כובד, שוני, קושי, עובי, יופי, אומץ. המגמה הזאת ניכרת גם ביצירתם של הילדים: עונק, עוֹן, קוֹטן, נומך. תכונה זו יכולה להסביר את המעבר של הביטוי 'הוצא להוֹרֵג' לצורה הוצא להוֹרֵג.

דוגמאות מהלשון הדבורה הבינונית

בחלק זה אביא דוגמאות שונות שאספתי במהלך העבודה.¹³

נסתם עליהם הגולל (פרופ' בן-ארצי, טקס יום הזיכרון תשס"ו, אוניברסיטת חיפה).

הוציאו ל'הֹרֵג כל מי שהיה לו נשק ביד (פרופ' הרסגור, גל"צ, 23/12/2006).

הוצים להוציא להֹרֵג אדם ללא משפט? אני לא אשתף פעולה עם זה (משה קצב, 1/2007).

צריך להיות שם איזה שוֹבֵר (חגית שתיל, 26/1/2007).

יש להשוות ביטויים אלו אל לשון הנורמה הבאה לביטוי בקריאת החדשות: 'סדאם חוסין יוצא

להוֹרֵג' (1/2007).

הדוגמאות שהובאו כאן מראות כי תזוזות בלשון הדבורה אינן רק נחלתן של שכבות מעוטות

יכולת ומעוטות השכלה, כפי שנוטים לומר רבים ממתארי המורפולוגיה של לשון הדיבור.¹⁴

12 ראו מ' אפרת, תשמ"ז 1988.

13 ארשה לי כאן מידה של כנות להודות שהדוגמאות הללו הן אלו שהולידו את המחקר כולו.

14 המתודה של בדיקת סטיות מן הנורמה בדרך של השוואת ביצועים של דוברים משכבות סוציו-אקונומיות שונות היא בעלת ערך להבנת פערים חברתיים, אך אין לה קשר להבנת תהליכים קוגניטיביים. לפיכך ראה חיים רוזן בכל התחום הזה של הסוציו-לינגוויסטיקה חלק מן הסוציולוגיה ולא חלק מן הבלשנות. בשיטה הסוציו-לינגוויסטית, שנוצרה בארצות דוברות אנגלית והועתקה משם בלא ביקורת רבה לארצות אחרות כגון ארצנו, ההנחה היא בדרך כלל זהה: ביצועיהם של בני המעמד הנמוך יהיו 'נמוכים' (ביחס לדרישות הנורמטיביות) משל בני המעמד הבינוני, והמסקנות לעולם תואמות את ההנחות. לדוגמה: 'הממצאים שלעיל תומכים בהנחות המחקר... לאוכלוסיות טעוני הטיפוח יותר שגיאות מלמבוססים' (שורצולד תשמ"א: עמ' 57). ניתן לומר שהן ההנחות והן התוצאות מבטאות לכאורה מציאות אובייקטיבית, וכאילו מובנות מאליהן. ההדגשה והחזרה עליהן עשויה לתרום למסקנות פוליטיות בדבר נחיתות קוגניטיביות המתקשרת עם מצב סוציו-אקונומי ועם מוצא אתני (ראו את הביבליוגרפיה העשירה, למשל, שם, עמ' 54-55, וראו גם רביד 1995, עמ' 54-56). בארצות הברית גישה זו תורמת לתדמיתם הנחותה של השחורים וההיספאנים, באיטליה - לתדמיתם של סיציליאנים ושאר דרומיים, ואצלנו - למה שנקרא 'עדות המזרח'. תמיד יימצאו גורמים פוליטיים שיעוטו על מסקנות מעין אלו.

נראה לי כי הנטייה לתאר את התזוזות בלשון הדבורה כבעלת מתאם למצב סוציו-אקונומי היא דרך קלה מדי לתאר את התזוזות בלשון הדיבור. הדוגמאות שהבאתי מפי מרצים בכירים באוניברסיטה בהתבטאויות פומביות (טקס יום הזיכרון ושידור רדיו מוקלט מראש) באות להראות שהתזוזות מראות על תופעה קוגניטיבית של דובר העברית באשר הוא דובר עברית בן-ימינו, ולא על תופעה התלויה במצבו הסוציו-אקונומי של הדובר.

מסקנות

לצורך איסוף נתונים שיטתי, אני עורך ניסוי שמשותפיו מתבקשים לקרוא משפטים שמשולבים בהם מילים במשקל זה, פעם בהקשר אגנטי ופעם בהקשר לא אגנטי. הקריאות מוקלטות, מפוענחות ומסוכמות באחוזי סטייה.

להלן פרטי השאלון. המשפטים לא יוצגו לנבדק כסדרם פה אלא בצורה מעורבת, כדי שלא יזהה את כוונת השאלון, ולשם כך לא יודגשו המילים המודגשות כאן. רפי הוא אחד האבות היחידים ש**סורג** לילדיו (הקשר אגנטי). **הסורג** בחלון נשבר (הקשר לא אגנטי). השעמום הזה **הורג** אותי (הקשר אגנטי). סדאם חוסין הוצא ל**הורג** בתלייה (הקשר לא אגנטי). הדרג המדיני **גולל** את האשמה על הדרג הצבאי (הקשר אגנטי). בעקבות מלחמת לבנון השנייה נסתם **הגולל** על תוכנית ההתכנסות (הקשר לא אגנטי). בבנק הבינלאומי **סוגרים** את הסניף בשתיים (הקשר אגנטי). הקריטריון של הביטוח הלאומי לקבלת מטפלת צמודה הוא שליטה ב**סוגרים** (הקשר לא אגנטי).

החייל שעוזב בלי רשות את המחנה לא בהכרח **עורק** מן הצבא (הקשר אגנטי). החולה נזקק לצנתור בגלל סתימה ב**עורק** (הקשר לא אגנטי). יש אנשים ש**שוברים** תוכניות פנסיה בלי להבין את המשמעות (הקשר אגנטי). בסוכנויות הנסיעות נותנים **שוברים** לבתי מלון (הקשר לא אגנטי). מי ש**שובר** כלי בחנות, משלם (הקשר אגנטי). כשהגעתי למלון הצגתי את ה**שובר** (הקשר לא אגנטי). הרבה חיילים **עורקים** מהגדוד הזה (הקשר אגנטי). ה**עורקים** הם כל דם גדולים (הקשר לא אגנטי). קראתי כתבה על חוג לגברים **סורגים** (הקשר אגנטי). האסיר ניסר את ה**סורגים** בתאו (הקשר לא אגנטי).

תוצאות הניסוי עד כה מאשרות את הטענה, העולה גם מן הדוגמאות שלעיל, כי כאשר המסומן בשם אינו בעל תוכן הולם למשמעותו הכללית של המשקל, בוחרים הדוברים במשקל הקרוב ביותר המציין מסומנים בלתי אגנטיים. מכאן נסיק כי הדוברים הם בעלי תחושת משקל, והדבר מערער את הטענה שהמשקלים (כולם) הם חסרי מהות מורפמית, כלומר חסרי משמעות משלהם.

ביבליוגרפיה

- אבן-שושן א' אבן-שושן, **המלון החדש**, קריית ספר, ירושלים, תש"ל.
 אורנן, תשס"ג ע' אורנן, **המילה האחרונה - מנגנון התצורה של המילה העברית**, אוניברסיטת חיפה, חיפה, תשס"ג.
 אפרת, תשמ"ז מ' אפרת, 'היחידה הלקסיקלית המזערית ושימושיה', **הכנס הארצי ה-21 לעיבוד נתונים**, איל"א, תשמ"ז.
 אפרת, 1988 Ephratt M., "Semantic properties of the root-pattern "array Computers and Translation", 3, 1988, 215-236.
 ארונוף, 1994 Aronoff M., *Morphology by Itself: Stems and Inflectional Classes*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1994.
 בת-אל, 1994 Bat-El, O. , Stem modification and cluster transfer in Modern Hebrew. *Natural Language and Linguistic Theory*, 12: 571-593
 ברמן ר', 2002 Berman, R. A., "Children's lexical innovations", in: J. Shimron (ed.), *Language Processing and Acquisition in Languages of Semitic, Root-Based, Morphology*, John Benjamins, Amsterdam / Philadelphia, 2002, pp. 243-292.
 גולדנברג, 1988 Goldenberg G., "Principles of Semitic word-structure", in: G. Goldenberg and Sh. Raz (eds.), *Semitic and Cushitic Studies*, Wiesbaden, pp. 29-64, rep. in: G. Goldenberg, *Studies in Semitic Languages*, Jerusalem, 1988, pp. 10-45.
 רביד, 1995 Diskin Ravid D., *Language Change in Child and Adult Hebrew: A Psycholinguistic Perspective*, New York : Oxford University Press, 1995.
 רביד, 2002 Diskin Ravid D., "Semitic languages: Are they really root-based?". in: J. Shimron (ed.), *Language Processing and Acquisition in Languages of Semitic, Root-Based, Morphology*, John Benjamins, Amsterdam / Philadelphia, 2002, pp. 293-320.
 רבין, תשמ"ג ח' רבין, 'משקלי השם', בתוך: ב' לוריא (עורך), **ספר אברהם אבן-שושן**, קריית ספר, ירושלים, עמ' 265-255.
 רוזן, תשט"ז ח"ב רוזן, "מפועל בעברית ישראלית", **לשונונו כ**, תשט"ז, עמ' 148-139.
 שורצולד, תשמ"א א' (רודריג) שורצולד, **דקדוק ומציאות בפועל העברי**, בר אילן, רמת-גן, תשמ"א.
 שורצולד, תשס"ב א' (רודריג) שורצולד, **פרקים במורפולוגיה עברית**, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב, תשס"ב (4 כרכים).

שתיל, תשס"ג נ' שתיל, "על משמעותן של התפתחויות אחדות במורפולוגיה של העברית הדבורה", בתוך ר' בן-שחר, ג' טורי (עורכים), **העברית שפה חיה**, כרך ג', תל אביב, עמ' 329-352.

שתיל, תשס"ו נ' שתיל, "מערכת משקלי השם בעברית בת-ימינו בראייה מבנית וקוגניטיבית", **לשונו**, סח (חוברת ג-ד), תשס"ו, עמ' 243-282.